

व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती

प्रा. वाघमारे दत्ता मनोहरराव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
लालबहादुर शास्त्री महाविद्यालय,
आष्टी, ता. परतुर, जि.जालना

प्रस्तावना

आधुनिक काळात व्यापारी बँकांच्या कार्याची व्याप्ती वाढली आहे. व्यापारी बँकांनी आपले कार्यक्षेत्र विस्तृत केल्यामुळेच व्यापार, उद्योग, शेती इत्यादी क्षेत्राचा विकास होऊ शकला. पतनिर्मिती करणे हे एक महत्त्वाचे कार्य व्यापारी बँकेचे आहे.

पतचलन किंवा पतपैसा म्हणजे काय ?

सामान्यपणे व्यवहारात देवाणघेवाण करण्यासाठी आपण जो पैसा वापरतो त्याचे दोन प्रकार आहेत. मध्यवर्ती सरकारने किंवा मध्यवर्ती बँकेने निर्माण केला पैसा जो विधिग्राह्य पैसा या नावाने ओळखला जातो. विधिग्राह्य पैशाच्या व्यतिरिक्त इतर बँकाकडूनही पैसा निर्माण केलाजातो. अशा प्रकारचा पैसा पतपैसा या नावाने ओळखला जातो. बाजारात किंवा व्यवहारात एखाद्या व्यक्ती बदल किंवा संस्थेबद्दल तिच्या कर्तृत्वावरून गुणावरून, व्यापार करण्याच्या पध्दतीवरून व्यक्ती व संस्थेला जे महत्त्व प्राप्त झालेले असते त्यास 'पत (credit)' म्हणतात. असे असले तरी अनेक प्रगत राष्ट्रात, पतपैशाच्या साहाय्याने व्यवहार केले जातात. याच कारणामुळे पतपैशाची निर्मिती करणे हे आधुनिक बँकेचे एक महत्त्वाचे कार्य समजले जाते.

पतनिर्मितीची क्रिया :-

नफा प्राप्त करणे हा व्यापारी बँकेचा उद्देश असतो. यासाठी बँका लोकांकडून ठेवी. स्वीकारतात आणि कर्जेही देतात. लोकांच्या कर्जविषयक गरजा पूर्ण करण्यासाठी व्यापारी

बँका पतपैशाची निर्मिती करतात. पतनिर्मितीद्वारे निर्माण झालेला पैसा लोकांना जास्त व्याजदराने कर्जाऊ देऊन नफा प्राप्तीचे आपले उद्दिष्ट पूर्ण करतात. नफा वारंवार मिळावा या अपेक्षेने बँका पतपैशाची निर्मिती करतात. व्यापारी बँका पतपैशाची निर्मिती कशी करतात हे एका उदाहरणाद्वारे स्पष्ट करता येते.

ठेवीदार व्यापारी बँकेत आपले पैसे विविध मुदती ठेवीत ठेवतात. जसे चालू ठेव, मुदत ठेव आणि बचत ठेव ठेवीदार आपल्या गरजेनुसार पैसा काढतात. सर्वच ठेवीदार एकदमच बँकेतून पैसे, ठेवी काढून घेत नाहीत याची बँकेला कल्पना असते. ठेवीदारानी पैशाची मागणी केली तर किती पैसे परत करावे लागतील याची कल्पना केला असते रोजच्या अनुभवावरून बँकेच्या लक्षात ही गोष्ट येते. त्यामुळे एकूण ठेवीच्या काही टक्के रक्कम स्वतः जवळ ठेवते आणि राहिलेली रक्कम पत निर्मितीसाठी उपयोगात आणते सामान्यपणे एकूण ठेवीच्या १०% रक्कम स्वतः जवळ बँक ठेवते. एकूण ठेवीच्या किती टक्के रक्कम रोख स्वरूपात ठेवावी याचे प्रमाण कायद्याने ठरवून दिले जाते. साधारणपणे हे प्रमाण १०% एवढेच असते. हे प्रमाण कायदेशीर राखीव निधीचे प्रमाण या नावाने ओळखले जाते.

जर बँकेनी एकूण ठेवीची सर्वच्या सर्व रक्कम स्वतःजवळ ठेवली तर नफा प्राप्त करणे हा उद्देश साध्य करता येणार नाही. केवळ ठेवीदारांना मागताक्षणी ठेवी परत करता येतील तेव्हा लोकांनी मागणी केल्यास त्यांच्या देवी परत करता याव्यात आणि नफाही प्राप्त करता यावा यासाठी एकूण ठेवीच्या १०% रक्कम स्वतः जवळ ठेवून राहिलेली रक्कम पतनिर्मितीसाठी म्हणजे कर्ज देण्यासाठी उपयोगात आणून नफा प्राप्तीच्या उद्देश पूर्ण केला जातो. पतनिर्मितीचो क्रिया पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते. समजा अ व्यक्तीने बँक ऑफ इंडिया मध्ये १००० रुपये ठेव म्हणून ठेवले. बँकेजवळ १००० रुपयांची ठेव जमा झाली क्ष नावाच्या व्यक्तीस कर्जाची गरज आहे. क्ष ने बँकेकडे कर्जाची मागणी केली. बँक क्ष ला १००० रुपयाचे कर्ज देणार नाही. तसे केले तर बँकेचे अस्तित्वच धोक्यात येईल. बँक 'अ' च्या स्वभावाचा अभ्यास करेल. बँकेच्या लक्षात येते की 'अ' ला एकूण ठेवीच्या १०% पेक्षा जास्त रकमेची गरज भासणार

नाही. त्यामुळे १००० रुपयाच्या १०% म्हणजे १०० रुपये बँक स्वतः-जवळ ठेवून राहिलेली ९०० रुपये क्ष ला कर्जाऊ देईल. बँक 'क्ष' ला ९०० रुपयापेक्षा जास्त रक्कम कर्जाऊ देणार नाही. बँक 'क्ष' ला ९०० रुपये रोख स्वरूपात न देता तेवढ्या रकमेचे धनादेश काढण्याचा अधिकार देईल. 'क्ष' ने आपल्या व्यवसायासाठी लागणा-या वस्तू खरेदी करण्यासाठी धनादेशाचा वापर करेल. 'क्ष' ने दिलेले धनादेश समजा बँक ऑफ महाराष्ट्रामध्ये जमा होतील. त्यामुळे मिळालेले ९०० रु. चे कर्ज बँक आफ महाराष्ट्रामध्ये ठेव म्हणून जमा होईल.

बँक आफ महाराष्ट्राकडे 'य' व्यक्ती कर्ज मागण्यासाठी गेल्यास, बँक 'य' ला ९०० रुपये कर्ज देणार नाहीतर ९०० रुपयाच्या १०% रक्कम म्हणजे १० रुपये स्वतः-जवळ ठेवून ८१० रुपये 'य' ला कर्जाऊ देईल. 'य' ला ८१० रुपयांचे धनादेश काढण्याचा अधिकार देण्यात येईल. 'य' ने दिलेले धनादेश कॅनरा बँकेत जमा झाले. परिणामी कॅनरा बँकेत ८१० रुपयाच्या ठेवी निर्माण होतील. कॅनरा बँक त्यातील १०% रक्कम बाजूला काढून ७२९ रुपये कर्ज देऊ शकेल. या उदाहरणावरून हे स्पष्ट होते की ठेव कर्जे निर्माण करतात आणि कर्जातून ठेवी निर्माण होतात. हॉर्टले विदर्स यांच्या मते प्रत्येक ठेव कर्जात व प्रत्येक कर्ज ठेवीत रुपांतरित होते. ठेवीतून कर्ज व कर्जातून ठेव निर्माण होण्याची क्रिया तोपर्यंत चालू राहते जोपर्यंत कर्जाची रक्कम '०' (शून्य) पर्यंत पोहोचत नाही. सामान्यपणे बँकाच्या ठेवी असतात त्याच्या १० पटीने बँका कर्ज देऊ शकतात म्हणजेच १० पटीने पतपैशाची निर्मिती करू शकतात.

व्यापारी बँकेजवळ ठेवी जेवढ्या अधिक तेवढ्या जास्त प्रमाणात बँकेला पतनिर्मिती करता येते. या उलट असेल तर पत निर्मिती कमी केली जाते. पतनिर्मिती करून बँका कर्ज देतात आणि नफा प्राप्तीचे आपले उद्दिष्ट पूर्ण करतात.

व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीवरील मर्यादा :-

कर्ज देऊन किंवा इतर मार्गाने मार्गाने ठेवी निर्माण करून व्यापारी बँक पतनिर्मिती करते. कर्ज देऊननिर्माण केलेल्या ठेवीवर बँकेला व्याज मिळते त्यामुळे बँकेचा फायदा होतो. महत्त्व नफा प्राप्त करण्याच्या लोभाने व्यापारी बँक वाटेल तेवढी पत निर्मिती करू शकत नाही. कारण तसे

केल्यास बँकेचे अस्तित्व धोक्यात येते. बँकेच्या पत निर्मितीच्या क्षमतेवर अनेक मर्यादा पडतात. काही मर्यादा पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. देशातील एकूण रोख रक्कम.
२. लोकांची रोख रकमेची गरज.
३. रोखतेचे प्रमाण.
४. व्यापाराची स्थिती.
५. राजकीय परिस्थिती.
६. कर्ज घेण्याची इच्छा.
७. समाशोधन गृह.
८. बँकेतून पैसे काढण्याची सवय.
९. योग्य तारणाचा पुरवठा.
१०. केंद्रीय बँकेचे धोरण.
११. कर्जाचे ठेवीत रूपांतर होताना गळती.
१२. कायदेशीर निधीचे प्रमाण

१) **देशातील एकूण रोख रक्कम :-** देशात एकूण रोख रक्कम किंवा पैसे किती आहे यावर पत निर्मिती अवलंबून असते. जर देशात एकूण रोख रक्कम जास्त असेल तर पत निर्मिती सामान्यपणे जास्त असते. कारण रोखरकमे मुळे व्यापारी बँकाच्या ठेवी वाढतील. त्यामुळे बँका जादा प्रमाणात पत निर्मिती करू शकतील. या उलट देशात रोख रकमेचे प्रमाण कमी असेल तर बँकाच्या ठेवीदेखील कमी होतील आणि परिणामी व्यापारी बँकांची पत निर्मितीदेखील कमी होईल.

२) **लोकांची रोख रकमेची गरज :-** देशातील मध्यवर्ती बँकेने निर्माण केलेल्या एकूण रोख रकमेपैकी किती रक्कम किंवा पैसे लोक स्वतः जवळ ठेवतात आणि किती पैसे बँकेत ठेवतात यावरदेखील पत निर्मिती अवलंबून असते. देशातील लोकांना स्वतः जवळ जास्त

रक्कम बाळगण्याची सवय असेल तर बँकेत फारच कमी पैसा राहिल. परिणामी बँका कमी प्रमाणात पत पैशाची निर्मिती करतील. याउलट देशातील लोकांना स्वतःजवळ पैसा न ठेवता बँकेत पैसा ठेवण्याची सवय असेल तर बँकेच्या ठेवीत वाढ होईल. परिणामी बँका मोठ्या प्रमाणात पत निर्मिती करतील, विकसित राष्ट्रातील लोक आपला पैसा बँकेतच ठेवतात. त्यामुळे बँकांच्या ठेवीत वाढ होते. बँका मोठ्या प्रमाणात पतनिर्मिती करू लागतात. अविकसित राष्ट्रात या उलट स्थिती असते.

३) रोखतेचे प्रमाण :- व्यापारी बँका त्यांच्या जवळ ज्या प्राथमिक ठेवी असतात त्याच्या आधारावर पत निर्मिती करतात. ठेवीदारांची रोख रकमेची मागणी पूर्ण करण्यासाठी आपल्या जवळील एकूण ठेवीच्या विशिष्ट प्रमाणात रोख रक्कम बँकांना स्वतः जवळ ठेवावी लागते. जर ठेवीशी असलेले प्रमाण जास्त असेल तर व्यापारी बँकांना पतनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात करता येणार नाही. ठेवीदार बँकेवर काढलेल्या धनादेशाबद्दल किती रोख मागतो. त्यानुसार रोख रकमेचे प्रमाण ठरविले जाते.

४) व्यापाराची स्थिती :- देशात व्यापारी बँका किती प्रमाणात पतनिर्मिती करतील हे देशाच्या व्यापारी स्थितीवर अवलंबून असते. मंदीच्या काळात लोकांना पैशाची फारशी गरज नसते. त्यामुळे कर्जाची मागणी कमी होऊन पत पैशाची निर्मिती कमी होते. या उलट तेजीच्या काळात लोकांना पैशाची गरज असते त्यामुळे ते आदा प्रमाणात कर्जाची मागणी करतात. परिणामी बँकादेखील मोठ्या प्रमाणात पत पैशाची निर्मिती करतात.

५) राजकीय परिस्थिती :- देशात राजकीय स्थैर्य असेल, शांतता सुव्यवस्था असेल, तर व्यापारी बँका पतनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात करतात. याउलट परिस्थिती राष्ट्रात असेल तर बँका कमी प्रमाणात पत निर्मिती करतात.

६) कर्ज घेण्याची इच्छा :- देशात लोकांत कर्ज घेऊन व्यापार उद्योग, शेती यामध्ये वाढ करण्याची इच्छा असेल, तसेच स्वःची प्रगती साधण्याची लोकांची इच्छा असेल तर 'लोक कर्जाची मागणी मोठ्या प्रमाणात करतील. कर्जाची मागणी वाढली की बँका मोठ्या प्रमाणात

पत पैशाची निर्मिती करतील. या उलट जर परिस्थिती असेल, लोकांची कर्जाची मागणी कमी असेल तर पतनिर्मिती कमी केली जाते.

७) **समाशोधन गृह :-** समाशोधन गृह किंवा निरसन केंद्रामार्फत विविध बँकात असणारे देण्या घेण्याचे व्यवहार पूर्ण केले जातात: निरसन केंद्रामुळे बँकांना स्वतः जवळील रक्कम पतनिर्मितीसाठी उपयोगात आणता येते. त्यामुळे पत पैशाची निर्मिती जादा प्रमाणात करता येते. देशात समाशोधन केंद्रे नसतील तर बँकांना परस्परांच्या व्यवहारासाठी जास्त रक्कम (रोकड) स्वतः जवळ ठेवावी लागते आणि त्यामुळे पतनिर्मिती कमी होते.

८) **बँकेतून पैसे काढण्याची सवय :-** देशातील लोकांना बँकेतून वारंवार पैसे काढण्याची सवय असेल तर त्याचा बँकेच्या रोखतेवर प्रतिकूल परिणाम होतो. परिणामी बँकाकमी प्रमाणात पंत निर्मिती करतात. याउलट परिस्थिती असेल तर बँकेजवळील रोख रक्कम वाढते आणि त्यामुळे बँका जादा प्रमाणात पतनिर्मिती करू शकतात.

९) **योग्य तारणाचा पुरवठा :-** व्यापारी बँका कर्ज पुरवठा करताना, कर्ज घेणारी व्यक्ती कोणत्या प्रकारचे तारण देत आहे याचा विचार करतात. साधारण पणे व्यापारी बँका सोने, चांदी, सरकारी रोखे यासारख्या तारणावर कर्ज देणे पसंत करतात. एखाद्या व्यक्तीला कर्ज हवे असेल परंतु ती पुरेसे व योग्य तारण देऊ शकत नसेल तर बँक त्याला कर्ज मजूर करणार नाही. याचाच अर्थ बँकेची पतनिर्मिती ही निश्चितपणे काही प्रमाणात ग्राहक कर्ज मिळविण्यासाठी बँकेला कोणत्या प्रकारचे तारण देऊ शकतो यावर अवलंबून असते.

१०) **केंद्रीय बँकेचे धोरण :-** देशाच्या कर्जविषयक गरजांच्या विचार करून पतपैशाचे नियंत्रण करणे हे मध्यवर्ती बँकेचे एक महत्वाचे कार्य आहे. देशात पतनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात झाल्यामुळे, पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होऊन भाव वाढ झाली असेल तर ती रोखण्यासाठी मध्यवर्ती बँक विविध साधनांचा जसे बँक दरात वाढ करणे, रोख्यांची विक्री इत्यादीचा वापर करते. त्यामुळे कर्जाची मागणी कमी होते आणि बँकेजवळील रोख पैसाही कमी होतो. त्यामुळे बँका पतनिर्मिती कमी प्रमाणात करतात. याउलट परिस्थिती असेल तर मध्यवर्ती बँक दरात

घट, कर्ज रोख्यांची खरेदी इत्यादी साधनांचा अवलंब करतात. त्यामुळे व्यापारी बँकांच्या ठेवीत वाढ होते. परिणामी बँका मोठ्या प्रमाणात पतनिर्मिती करू लागतात. थोडक्यात व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती ही ब-याच प्रमाणात पतपैशाच्या बाबतीत मध्यवर्ती बँक कोणत्या प्रकारचे धोरण स्वीकरते त्यावर अवलंबून असते.

११) **कर्जाचे ठेवीत रूपांतर होताना गळती :-** समजा एखाद्या व्यक्तिला 'अ' बँकेने कर्ज दिले, ते 'ब' बँकेत ठेवीच्या स्वरूपात जमा होईल. परंतु ते खरोखरच जमा होईल का असा प्रश्न निर्माण होतो. कर्जाचे ठेवीमध्ये रूपांतर होताना थोड्या प्रमाणात का होईना गळती होणारच. समाज जेवढा प्रगत तेवढी ही गळती कमी राहील. परंतु समाज अप्रगत असेल, मागास असेल, त्याला बँकेच्या सवयी नसतील तर या गळतीचे प्रमाण जास्त राहील परिणामी पत निर्मिती कमी होईल.

१२) **कायदेशीर निधीचे प्रमाण :-** सर्वच व्यापारी बँकांना आपल्या ठेवीच्या काही प्रमाणात रक्कम मध्यवर्ती बँकेत राखीव निधी म्हणून ठेवावा लागतो. राखीव निधीचे प्रमाण मध्यवर्ती बँक ठरविते. मध्यवर्ती बँकेने राखीव निधीच्या प्रमाणात वाढ केल्यास, बँकांच्या ठेवी कमी होतील आणि त्यांची पतनिर्मिती कमी होईल. या उलट हे प्रमाण कमी केल्यास, बँकेच्या राखीव निधीत वाढ होईल आणि पतनिर्मितीत वाढ होईल.

संदर्भ :-

- १) **स्थूल अर्थशास्त्र :-** प्रा. रायखेलकर, प्रा. खेडकर
- २) **स्थूल अर्थशास्त्र :-** डॉ. एस. के. ढंगे, प्रा. एम. वी. मुळे
- ३) **J. M. Keney:-** The theory of employment Interest and money